

Н. І. Савчук

кандидат педагогічних наук, доцент,
кафедра іноземних мов і країнознавства, факультет туризму,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ, Україна), Sav4uk_n_i@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ ТА ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглянуто процес становлення державного регулювання учнівського туризму в Російській імперії. Основну увагу зосереджено на чинниках, суб'єктах, напрямках, методах та засобах державного впливу на цю сферу. З'ясовано, що про екскурсії для учнівської молоді на владному рівні заговорили в 1870-х роках у контексті здійснення ліберальних реформ у системі середньої освіти. Тоді їх було визнано найвдалішим засобом позакласної діяльності викладачів історії, географії та фізики. Із запровадженням у 1889 р. у чоловічих загальноосвітніх закладах гімнастики як обов'язкового навчального предмета, доволі популярними стали гімнастичні/військові прогулянки. Проте суттєві зрушення у розвиткові учнівського туристсько-екскурсійного руху відбулися на початку ХХ ст. Поштовхом до них стало скасування перевідних екзаменів та літніх канікулярних робіт.

Встановлено, що державне регулювання означеної сфери здійснювалося переважно правовими методами через видання нормативних та інтерпретаційних юридичних актів, які стосувалися різних аспектів фізичного виховання й організації дозвілля учнів, а також їхніх закордонних поїздок.

Докладно проаналізовано положення та практику застосування спеціального пільгового тарифу для проїзду освітніх екскурсій залізницями. Зауважено, що попри певні вади цей тариф мав важливе значення для розвитку шкільного туризму. Він суттєво розширив можливості навчальних закладів для краєзнавчого туризму та подорожування на далекі відстані.

Загалом зроблено висновок, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у Російській імперії поступово формувався механізм державного регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням учнівських екскурсій. Серед органів державної влади на цей процес найбільше вплинули міністерства освіти, внутрішніх справ та шляхів сполучення. У результаті їхньої скоординованої діяльності до початку Першої світової війни фактично було закладено правові та організаційні основи розвитку шкільного туризму.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, шкільний туризм, учнівська екскурсія, державне регулювання, міністерство, циркуляр.

N. I. Savchuk

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of Foreign Languages and Country Studies,
Faculty of Tourism, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), Sav4uk_n_i@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

STATE REGULATION OF SCHOOL TRIPS DEVELOPMENT AND EXCURSION ACTIVITY IN THE RUSSIAN EMPIRE (SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURY)

Abstract

This paper investigates the process of formation of state regulation of school trips in the Russian Empire. The main focus is on the factors, actors, focal points, methods and means of state influence on this sphere. It was found that excursions for schoolchildren at the government level were considered about in the 1870s in the context of the implementation of liberal reforms in the secondary education system. Then they were recognized as the most successful means of extracurricular activities in history, geography and physics. Gymnastic / military walks became quite popular with the introduction of gymnastics as a compulsory subject in men's secondary schools in 1889. However, significant changes in the school trips development and excursion activity occurred in the early twentieth century. The abolition of end-of-year examinations and the summer vacation homework was the impetus for them.

State regulation of this sphere was carried out mainly by legal methods through the issuance of normative and interpretative legal acts relating to various aspects of physical education, leisure of schoolchildren and their foreign travels.

The provisions and practice of applying a special preferential tariff for educational excursions by railways are analyzed in detail. This tariff was important for the development of school trips, despite certain shortcomings. It has significantly expanded the possibilities of secondary schools for local history tourism and travelling long distances.

In general, it is concluded that in the late nineteenth — early twentieth century in the Russian Empire gradually formed a mechanism of state regulation of social relations associated with the schoolchildren excursions. This process was most influenced by the Education Ministry, Interior Ministry and Ministry of Railways. As a result of their coordinated activities, the legal and organizational basis for the school trips development were actually laid, before the First World War.

Keywords: Ukraine, Russian Empire, school trip, schoolchildren excursion, state regulation, government department, circular letter.

Із розвитком індустріального суспільства неодмінним елементом повсякденного життя та дозвіллевих практик багатьох людей став туризм, набуваючи на початку XX ст. масового характеру. Поступово він поширювався і в Російській імперії. Долаючи скептичне ставлення не лише пересічних обивателів, а й владних структур, подорожування як спосіб відпочинку, оздоровлення й збагачення знаннями набувало дедалі більшої популярності. Особливо це було помітно в освітній сфері, реформування якої поставило на порядок денний нові вимоги до виховання всебічно розвиненої особистості. Своєю чергою, виникла потреба в певному упорядкуванні цих процесів на державному рівні.

Вивчення зазначеного аспекту є досить важливим для розуміння специфіки тогочасного учнівського туристсько-екскурсійного руху. Утім в історіографії це питання висвітлено побіжно і фрагментарно. Переважно у працях вітчизняних і зарубіжних істориків та туристознавців можна знайти лише окремі згадки про деякі циркуляри міністерства освіти або пільговий екскурсійний тариф¹. Саме тому, основна мета цієї розвідки полягає у формуванні цілісного уявлення про процес державного регулювання розвитку шкільного туризму в Російській імперії. Дослідницькі завдання сфокусовано на тому, щоб на основі аналізу юридичних актів та матеріалів періодичних видань виявити й схарактеризувати чинники, суб'єкти, напрями, методи та засоби державного впливу на означену сферу суспільних відносин.

---

¹ Див.: *Бетлій О. В.* Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 35–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9; *Вербицький В. А., Дзюбан О. В., Шуст О. М.* Освітні шкільні екскурсії: історичний досвід минулого (кінець XIX — початок XX ст.) // Наукові праці ЧНУ ім. Петра Могили. Серія: Педагогіка. 2018. Вип. 299, т. 311. С. 115–119; *Грибанова С.* Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 103–111; *Лутасва Т. В.* Організація екскурсій у харківських гімназіях у другій половині XIX — на початку XX ст. // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. Вип. 20. С. 71–80. URL: <http://dspace.nuph.edu.ua/handle/123456789/2994>; *Наровлянський О.* Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX — початок XX століття) // Історико-педагогічний альманах. 2017. № 2. С. 26–30; *Арцибашев Д. В.* История туристско-экскурсионной деятельности в России (вторая половина XIX–XX вв.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Курск, 2005. URL: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0619/050619030.pdf>; *Долженко Г. П.* История туризма в дореволюционной России и СССР. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1988. 192 с.; *Тарасова Н. В.* Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине XIX — начале XX в. // Вестник ПСТГУ. Серия 4. Педагогіка. Психологія. 2014. Вып. 1 (32). С. 44–55. DOI: 10.15382/sturIV201432.45-55

Уперше про екскурсії для учнівської молоді заговорили на владному рівні ще в 1870-х роках у контексті здійснення ліберальних перетворень, а саме, реформування системи освіти. Зі змінами у структурі, типології та підпорядкуванні навчальних закладів було затверджено низку нових нормативних актів, що регулювали їхню діяльність (положення, статuti, інструкції тощо). Серед них були й правила для учнів державних гімназій і прогімназій та правила про стягнення. У пояснювальній записці до цих приписів зауважувалося, що виховний вплив педагогів не може обмежуватися лише викладанням навчальних дисциплін, а повинен продовжуватися і в позаурочний час через організацію різноманітних занять, культурного дозвілля, розумних розваг тощо. Так, класним наставникам радили більше спілкуватися зі своїми підопічними, підтримувати й допомагати у вирішенні їхніх проблем. Учителів-предметників закликали використовувати ті методи і способи, котрі були б максимально наближені до їхньої спеціалізації та сприяли закріпленню, збагаченню і поглибленню знань, набутих учнями у процесі навчання, формуванню художньо-естетичного смаку. Зокрема найвдалішим засобом позакласної діяльності викладачів історії, географії, фізики та давніх мов було визнано екскурсії. Їх рекомендували улаштовувати у недільні, святкові та вакаційні дні за планом, попередньо схваленим педагогічною радою, з дозволу директора та батьків для огляду місцевих історичних і культурних пам'яток, природних ландшафтів, ознайомлення з творами мистецтва. Такі прогулянки, з погляду реформаторів, повинні були слугувати розвитку пізнавальної діяльності учнів, їхньому вихованню, зближенню з наставниками².

Однак ці прогресивні ідеї щодо туризму залишилися фактично тільки на папері, оскільки були викладені як побажання і офіційно не введені до навчальних програм середньої школи як обов'язкова частина освітнього процесу. Тому на тривалий період учнівські подорожі залишилися справою окремих педагогів-ентузіастів.

Наступний крок було зроблено через 15 років, коли міністерство освіти перейнялося не тільки розумовим, а й фізичним розвитком юнацтва. Циркуляром від 26 квітня 1889 р. у чоловічих загальноосвітніх закладах було запроваджено гімнастику як обов'язковий навчальний предмет³. Згідно з інструкцією для викладання гімнастики окрім

---

² Объяснительная записка в дополнение к правилам для учеников гимназий и прогимназий и к правилам о взысканиях // Журнал Министерства народного просвещения. 1874. Ч. CLXXIII (май). С. 196–197.

³ До 1889 р. у Російській імперії гімнастику викладали лише у військових навчальних закладах.

відповідних уроків передбачалися гімнастичні/військові прогулянки. Вони мали відбуватися у будні дні двічі–тричі на рік (переважно навесні) для кожного класу. При цьому у день прогулянки, залежно від її мети та протяжності, дозволяли звільняти учнів від занять повністю або частково. Для участі у прогулянці рекомендували залучати одночасно не більше одного-двох класів і здійснювати їх пішки, або ж на транспорті (залізниця, пароплав тощо), але без великих затрат. Під час пішохідного переходу до місця призначення учні мали рухатися похідним ладом, тобто строем, у супроводі викладачів. Обов'язковим елементом таких прогулянок мали бути гімнастичні вправи та рухливі ігри. Також зауважувалося, що попри основне призначення — фізичний розвиток молоді, — такі недалекі мандрівки потрібно використовувати і з пізнавальною метою для ознайомлення учнів з природою, географією та історією краю. З особливою увагою до гімнастичних прогулянок міністерство просило поставитися керівництво навчальних закладів, розташованих у містах, де діти більшу частину дня перебували або у стінах школи, або в пансіонах чи тісних квартирах. І саме прогулянки розглядали як дієвий спосіб загального зміцнення дитячого організму⁴.

Однак суттєві зрушення у розвитку учнівського туристсько-екскурсійного руху сталися з початком XX ст. Поштовхом до них стало видання низки циркулярів щодо скасування перевідних екзаменів та літніх канікулярних робіт⁵. Особливо важливим був останній припис. Міністерство освіти, визнавши неефективним виконання під час літніх вакацій письмових вправ з різних навчальних дисциплін, запропонувало натомість запровадити різноманітні заняття і розваги, які б сприяли розвитку індивідуальних особливостей дітей та проявам їхньої самодіяльності. «Кожна школа, як загалом, так і окремі її представники, повинні зробити все від них залежне, щоб літній відпочинок благотворно

---

⁴ Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения: утверждена министром народного просвещения 26 апреля 1889 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1889. Ч. CCLXIV (июль). С. 24–26.

⁵ По вопросу об освобождении учеников средних учебных заведений от переводных экзаменов: распоряжение министерства народного просвещения от 14 марта 1900 г., № 7165 // Циркуляр по Киевскому учебному округу. 1900. № 4 (апрель). С. 143–144; По вопросу об освобождении учениц гимназий от переводных экзаменов: распоряжение министерства народного просвещения от 5 апреля 1900 г., № 9388 // Там же. С. 144; Об отмене обязательных летних работ учеников и введении образовательных путешествий: циркуляр министерства народного просвещения от 2 августа 1900 г., № 20185 // Журнал Министерства народного просвещения. 1900. Ч. CCCXXXI (сентябрь). С. 64–66.

впливав на вихованців не тільки у фізичному, але й духовному плані” — йшлося у документі⁶.

Серед засобів організації дозвілля учнів найбільше виділяли саме освітні прогулянки й подорожі. І це було не випадково. На відміну від попередніх розпоряджень, міністерство уперше задекларувало намір у майбутньому, з накопиченням практичного досвіду, запровадити екскурсії у навчальний процес задля унаочнення викладання предметів шкільного курсу. У зв'язку з цим, попечителів навчальних округів зобов'язали щорічно надсилати до міністерства відомості про кількість та умови здійснення таких мандрівок учнями гімназій, прогімназій та реальних училищ⁷.

Представники педагогічної громадськості загалом схвально сприйняли міністерські пропозиції. Водночас висловили певні побоювання щодо перспектив їх практичної реалізації. Насамперед їх хвилювала невизначеність із оплатою додаткової зайнятості у вакаційний період, оскільки у циркулярі взагалі не йшлося про матеріальні аспекти літніх занять з учнями, включаючи екскурсії — ні про оплату праці керівникам, ні про інші витрати, пов'язані з організацією подорожей. Викладачі ж, через невисоку заробітну плату та надмірну завантаженість упродовж навчального року, прагнули використати літо насамперед для відпочинку та поповнення власних сил. Присвячувати свій вільний час інтересам школи без додаткової винагороди готові були лише окремі педагоги. “Безкорисливі й самовіддані працівники є й тепер — зазначалося на сторінках науково-популярного журналу “Вестник воспитания”, — вони влаштовували й будуть улаштовувати екскурсії для вихованців з любові до них та своєї справи. Утім некорисливість та самовідданість — якості, котрі можна захочувати і схвалювати, але не вимагати від усіх”. Тому, задля практичного втілення розпорядження, педагоги висловлювали сподівання на врегулювання цього питання у найближчому майбутньому. Інакше, з їхнього погляду, такі корисні й потрібні починання або залишаться нездійсненими, або виконуватимуться формально у вигляді коротких прогулянок⁸.

Хоча зауваги викладацької спільноти міністерство освіти не врахувало, воно й надалі продовжило діяльність з регулювання означеної сфери, головню в контексті фізичного виховання. У 1902 р., для запобігання

---

⁶ Об отмене обязательных летних работ учеников и введении образовательных путешествий. С. 65.

⁷ Там же. С. 65–66.

⁸ Хроника. Школа, литература и жизнь. Циркуляры министра народного просвещения от 1 и 2 августа // Вестник воспитания. 1900. № 5. С. 114–115 (2-я pag.).

надмірній утомлюваності учнів, усім середнім навчальним закладам (чоловічим і жіночим) дозволили запровадити додатково до недільних і святкових днів не більше семи вихідних упродовж навчального року, проте з умовою, що їх використають для улаштування читань, екскурсій, відвідування музеїв та інших видів пізнавального дозвілля⁹.

1904 р. видано черговий нормативний акт, у якому з'явилися нові положення щодо шкільних подорожей. У циркулярі про фізичний розвиток учнів від 10 червня екскурсії значилися як “сильний освітній засіб”. Тому рекомендували під час літніх та різдвяних вакацій організовувати дальні поїздки Російською імперією з метою ознайомлення учнів з історичними місцевостями, визначними пам'ятками, святинями, музеями, відомими промисловими підприємствами. Для забезпечення можливості подорожувати дітям-сиротам та учням з бідних родин пропонували використовувати спеціальні кошти навчального закладу або задіювати інші джерела покриття витрат.

Також у документі наголошувалося на необхідності влаштування краєзнавчих мандрівок та загальношкільних прогулянок на околиці населеного пункту, в якому знаходився навчальний заклад. При цьому бажаним було залучення до участі в них батьків учнів та родин викладацького персоналу. Все це, з погляду міністерських чиновників, мало сприяти налагодженню добрих стосунків між вихованцями та педагогами, об'єднувати їх в “одну хорошу сім'ю”, що, своєю чергою, згодом могло позитивно вплинути на освітньо-виховний процес¹⁰.

На врегулюванні питань, пов'язаних із здійсненням учнівських подорожей, позначилася й урядова політика щодо єврейського населення. Система дискримінаційних норм законодавства Російської імперії, спрямована на обмеження вільного мешкання і пересування євреїв проявилася і в низці розпоряджень, виданих міністерствами внутрішніх справ та освіти. Зокрема, організовуючи екскурсії, до складу яких входили особи юдейського віросповідання, керівництво навчальних закладів було зобов'язано заздалегідь подати клопотання про надання дозволу на їхній приїзд до губернського начальства тих передбачених маршрутом місце-

---

⁹ Циркулярное предложение министерства попечителям учебных округов о физическом воспитании учащихся от 15 августа 1902 г., № 21600 // Журнал Министерства народного просвещения. 1902. Ч. СССXXXIII (октябрь). С. 83.

¹⁰ Циркуляр министерства народного просвещения о физическом развитии учащихся от 10 июня 1904 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1904. Ч. ССCLIV (август). С. 98–99.

востей, котрі не входили до смуги осілості¹¹. Породжуючи на практиці чимало труднощів і непорозумінь, така процедура суттєво зменшувала можливості єврейської молоді мандрувати разом зі своїми однокласниками та викликала невдоволення у педагогічного загалу.

Важливе значення для розвитку шкільного туризму мало запровадження міністерством шляхів сполучення спеціального пільгового тарифу для проїзду освітніх екскурсій залізницями Російської імперії. Його зміст полягав у тому, що учням та викладачам, які їх супроводжували, під час екскурсії надавалося право здешевленого проїзду у вагонах 3-го класу пасажирських, поштових та товаро-пасажирських потягів на усіх залізницях, що застосовували загальний пасажирський тариф. Для вихованців державних середніх та деяких інших (за встановленим переліком) навчальних закладів знижка становила 75% — вони сплачували вартість дитячого квитка¹². Учні початкових навчальних закладів, підпорядкованих державі, органам міського самоврядування, земствам, а також окремих приватних шкіл могли їздити на відстань до 50 верств узагалі безоплатно.

Проте скористатися пільгами можна було лише за умови дотримання встановлених вимог. Відповідно до тарифу № 6836 від 11 серпня 1901 р., щоб отримати знижку, навчальний заклад, який організовував екскурсію, мав завчасно (не пізніше як за тиждень до виїзду) узгодити з управлінням залізниці чи її агентами головні аспекти поїздки. Для цього на ім'я начальника станції відправлення потрібно було обов'язково надіслати письмове повідомлення із зазначенням таких відомостей: кількість екскурсантів та осіб, що їх супроводжують; платна чи безплатна поїздка; станції та дороги відправлення і прибуття; маршрут слідування; перед-

---

¹¹ О порядке организации ученических экскурсий, в коих участвуют лица иудейского исповедания: циркуляр министерства народного просвещения от 8 мая 1908 г., № 11612 // Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург. 1911. С. 439; К вопросу об организации экскурсий учащихся, когда в состав экскурсантов входят евреи: циркуляр министерства народного просвещения от 3 сентября 1909 г., № 21197 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909. № 10. С. 25–26.

¹² За загальним пасажирським тарифом Російських залізниць 1894 р. вартість дитячого квитка у вагонах усіх класів становила 25% вартості квитка для дорослих пасажирів. Див.: Сборник железнодорожных узаконений и распоряжений правительства. Ч. 1, Отд. 1. Общий устав российских железных дорог (по официальному изданию 1906 года), измененный и дополненный изданными по 1-е февраля 1908 года постановлениями и распоряжениями. 4. изд., Б.г. С. 541. URL: [http://resolver.gpntb.ru/purl?docshare/dsweb/Get/Resource-6053/Obshchiy_ustav_rossiyskikh_zhel.dorog_ch.1_otd.1__1908g\(1\).pdf](http://resolver.gpntb.ru/purl?docshare/dsweb/Get/Resource-6053/Obshchiy_ustav_rossiyskikh_zhel.dorog_ch.1_otd.1__1908g(1).pdf)

бачені зупинки та їх тривалість; орієнтовна дата від'їзду й обраного потяга. На основі отриманої інформації начальник залізничної станції визначав точний день виїзду екскурсійної групи, номер потяга та кількість необхідних для проїзду по всьому маршруту свідоцтв. Для придбання пільгових квитків керівник екскурсійної групи мав пред'явити в касу станції відповідне свідоцтво (на офіційно затвердженому бланку), правильно оформлене, за підписом директора навчального закладу або чиновника того органу влади, якому підпорядковувався навчальний заклад¹³. Зі зміною залізничного напрямку потрібно було викуповувати нові квитки за іншим свідоцтвом. Керівник екскурсії мав надавати свідоцтва на станції відправлення для відрізання талону та пред'являти їх на контролі у дорозі. Безоплатний проїзд здійснювався за накладними¹⁴.

Час від часу екскурсійний тариф переглядали, а відтак змінювалася його нумерація та вносилися корективи до деяких положень. У наступному спеціальному тарифі № 6900 від 9 березня 1902 р. нововведення стосувалися докладнішого роз'яснення окремих пунктів правил проїзду. Зокрема зазначалося, що пунктом відправлення може бути тільки найближча до екскурсуючого навчального закладу залізнична станція. Свідоцтва, оформлені закладами початкової освіти для подорожування в межах 50 верств могли підписуватися їхніми керівниками, а якщо маршрут був довшим, то документ повинна була завірити відповідальна особа органу влади чи громадської організації. Наприклад, для закладів, що знаходилися у віданні міністерства освіти — за підписом інспектора народних училищ; Відомства православного віросповідання — повітового наглядача церковно-приходських шкіл та шкіл грамоти; Відомства установ імператриці Марії, Російського товариства Червоного Хреста, Імператорського людинолюбного товариства — канцеляріями цих організацій¹⁵.

Чергове оновлення тарифу відбулося наприкінці 1912 р. (тариф № 200 від 15 грудня). Порівняно з попередніми, у ньому було чимало суттєвих змін. Насамперед це стосувалося розміру пільги — знижка зменшилася з 75% до 50%. Водночас було спрощено систему викуповування квитків —

---

¹³ Підпис чиновника потрібен був для екскурсійних свідоцтв початкових навчальних закладів (державних, міських, земських) та приватних шкіл.

¹⁴ О выдаче учащимся-экскурсантам удостоверений на бесплатный или льготный проезд по форме, установленной специальным за № 6836 тарифом: распоряжение министерства народного просвещения от 23 января 1902 г., № 2487 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902. № 2. С. 28–34.

¹⁵ Сборник железнодорожных узаконений и распоряжений правительства. Ч. 1, Отд. 1. С. 643–644.

вони оформлялися одразу на весь маршрут слідування і зберігали свою чинність упродовж двох місяців від початку поїздки. При цьому вартість проїзду визначалася за загальною протяжністю (у верстах) запланованого до користування учасниками екскурсії залізничного шляху. Фактично це означало, що екскурсанти отримали змогу формувати змішані туристичні маршрути, тобто частково переривати проїзд залізницею подорожуванням водними шляхами, шосейними, ґрунтовими дорогами тощо. При цьому прибуття у проміжний пункт і відправлення у подальшому напрямку могли здійснюватися з різних станцій.

Також уперше було чітко визначено критерії щодо складу групи та керівництва нею. Зауважено, що загальна кількість учасників подорожі за одним свідоцтвом повинна становити від 10 до 40 осіб. Супроводжувати учнівську молодь мали право тільки педагоги, кількість яких визначали з розрахунку: одна особа на кожні 10 учасників, але не більше 3 керівників на 40 вихованців. Дещо змінився й бланк свідоцтва та правила його оформлення¹⁶.

Крім того, відповідно до правил залізничних пасажирських перевезень, учнівським екскурсійним групам дозволяли розташовуватися в окремих купе, або винаймати вагони 3-го класу повністю з пільговою оплатою за фактичну кількість екскурсантів, але не менше ніж 20 осіб на новгородській лінії Московсько-Віндаво-Рибінської залізниці, та 30 осіб — на всіх інших залізницях¹⁷. Проїзд такими вагонами створював для мандрівників додаткові зручності. По-перше, не потрібно було здійснювати пересадку, оскільки вагон перечіплювали від одного потяга до іншого. По-друге, на деяких кількадечних стоянках вагон слугував місцем нічлігу, завдяки чому зменшувалися витрати на проживання та зберігання багажу. По-третє, у розпорядженні керівника екскурсії був провідник, який міг допомогти із забезпеченням окропу для чаю¹⁸, пред'явленням квитків для контролю тощо¹⁹.

Водночас спеціальний тариф не був позбавлений певних вад. Попервах, після його запровадження, виникали непорозуміння щодо правильності заповнення свідоцтва та його наявності. Траплялося чимало випадків, коли керівники екскурсій замість установленого документу надавали станціям відправлення завірені листи або відношення, а залізничні каси,

---

¹⁶ *Баженов Н.* Школьные экскурсии. Справочная книжка для организаторов и руководителей ученических экскурсий. Харьков, 1914. С. 33–38.

¹⁷ Льготные тарифы для экскурсантов // *Русский экскурсант.* 1915. № 2. С. 67.

¹⁸ Зазвичай його брали на залізничних станціях під час зупинок.

¹⁹ *Баженов Н.* Указ. соч. С. 8–9.

своєю чергою, відмовлялися продавати квитки за пільговою ціною²⁰. Інколи у свідоцтві як організатори подорожі значилися учні, а не конкретний навчальний заклад²¹. Тому міністерство освіти не лише доводило до відома керівництва навчальних закладів інформацію про екскурсійний тариф, а й роз'яснювало окремі його положення та видавало ротариф-зпорядження про неухильне дотримання встановлених вимог.

Умови тарифу обмежували користування ним для окремих категорій навчальних закладів. Право на проїзд за зменшеною вартістю квитків мали тільки державні, муніципальні та земські заклади освіти. Інші ж навчальні заклади могли отримати знижку у тому разі, якщо були внесені до спеціального переліку (А чи Б). Розширення кола суб'єктів, які мали право на пільговий проїзд відбулося в 1911 р. Відтоді під час здійснення подорожей ним могли скористатися учні всіх приватних гімназій, прогімназій та реальних училищ з правами державних навчальних закладів²². Також існував ліміт на формування екскурсійної групи. Вона мала складатися лише з вихованців навчального закладу, зазначеного у свідоцтві²³. На так звані змішані екскурсії чинність тарифу поширилася з 22 січня 1915 р., а з 1 квітня того ж року — і на випускників початкових і середніх закладів освіти у літні місяці одразу після закінчення навчання²⁴. Певне невдоволення у організаторів учнівських екскурсій викликала і норма щодо кількості супроводжувачів, позаяк на практиці їх потребувалося більше. Утім можна констатувати, що зазначені вище преференції загалом суттєво розширили можливості закладів освіти для подорожування країною на далекі відстані, а особливо, для краєзнавчого туризму.

На початку XX ст. окремі заклади середньої освіти (переважно гімназії та училища), крім коротких краєзнавчих прогулянок та віддалених подорожей імперією, стали практикувати поїздки своїх вихованців за кордон. Набуваючи дедалі більшої популярності, такі мандрівки обумовили появу відповідної регуляторної діяльності міністерства освіти.

---

²⁰ О выдаче учащимся-экскурсантам удостоверений на бесплатный или льготный проезд по форме, установленной специальным за № 6836 тарифом. С. 28.

²¹ О неуклонном соблюдении специального тарифа экскурсантами: распоряжение министерства народного просвещения от 9 июня 1909 г., № 13145 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909. № 8. С. 11.

²² О праве на проезд по льготному тарифу по железным дорогам учащихся частных гимназий, прогимназий и реальных училищ, пользующихся полными правами: выдержка из отношения департамента народного просвещения от 6 сентября 1911 г., № 28298 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 2. С. 8–9.

²³ О неуклонном соблюдении специального тарифа экскурсантами. С. 11.

²⁴ Льготные тарифы для экскурсантов // Русский экскурсант. 1915. № 2. С. 67; Расширение применения льготного экскурсионного тарифа для учащихся // Там же.

Було видано кілька циркулярів, що стосувалися різних аспектів закордонних поїздок учнівських груп. Зокрема розпорядженням від 12 вересня 1897 р. встановлювалися вимоги щодо одягу юних туристів. Зазначалося, що, перебуваючи під час вакацій за межами Російської імперії, учні середніх навчальних закладів повинні носити виключно партикулярний (цивільний) одяг. Однак на практиці мало хто дотримувався цього правила й доволі часто траплялися випадки поєднання форменого одягу з цивільним. У зв'язку з цим міністерство видало повторне розпорядження від 23 березня 1905 р., наголосивши на неухильному дотриманні вимоги²⁵.

Поступове розширення географії подорожей і зростаюче зацікавлення серед організаторів екскурсій країнами Азії й Африки викликало низку звернень до російських дипломатичних установ щодо можливостей їхнього відвідування учнівською молоддю. Відповіді на подібні запити, як правило, надходили через міністерство освіти, яке доводило їх до відома попечителів округів у вигляді циркулярних листів інформаційного характеру. Для прикладу, в червні 1909 р. міністерство повідомляло, що російський надзвичайний посол у Єгипті не рекомендував улаштовувати учнівські екскурсії до цієї країни влітку, оскільки це пов'язано з особливостями тамтешнього клімату, значними матеріальними затратами та небезпекою для здоров'я. Зауважувалося, що перебування європейців у Єгипті саме у літню пору було особливо ризиковим через можливість отримати сонячний удар, захворіти на лихоманку, гострі кишкові інфекції, заразитися холерою, чумою, віспою, дифтерією, тифом тощо. Тому керівництву навчальних закладів рекомендували зважувати всі ризики перед тим, як організувати мандрівку учнів до Єгипту²⁶.

Утім найважливішим у цьому контексті було сприяння міністерства освіти у вирішенні питання про видачу учнівським групам колективних закордонних паспортів. Оскільки виїзд за межі Російської імперії жорстко регламентувався, перетнути державний кордон можна було лише маючи відповідні дозвільні документи. Для їх отримання потрібно було пройти чітко встановлену процедуру й сплатити спеціальний збір. На зламі XIX–XX ст. вартість оформлення закордонного паспорта становила 10 руб.

---

²⁵ О том, чтобы воспитанники учебных заведений во время пребывания за границей носили исключительно партикулярное платье: распоряжение министерства народного просвещения от 23 марта 1905 г., № 6321 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905. № 6. С. 16.

²⁶ Относительно летних ученических экскурсий в Египет: распоряжение министерства народного просвещения от 16 июня 1909 г., № 13750 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909. № 8. С. 16–17.

(згодом — 15 руб.) за документ²⁷. Якби паспорт отримував кожен учасник екскурсії, то на це потрібно було б витратити значну суму грошей (інколи плата за паспорт становила 60% вартості поїздки). Відтак організатори перших учнівських зарубіжних поїздок вже шукали способи економії коштів. Вони скористалися законодавчою нормою, яка передбачала можливість внесення до паспорта не однієї, а декількох осіб. Зокрема у 1900 р., збираючись у подорож Європою, директор Києво-Печерської гімназії В. Петр звернувся до київського губернатора Ф. Трепова і домогся дозволу записати до паспортів супроводжувачів максимально можливу кількість учнів²⁸. Надалі такий прийом практикували й в інших навчальних закладах, наприклад, у Ялтинській Олександрівській гімназії та Феодосійському реальному училищі²⁹.

Водночас із наростанням популярності закордонних учнівських подорожей почастишали клопотання до попечителів навчальних округів щодо сприяння у видачі колективного паспорта для всієї групи екскурсантів. Зважаючи на це, у січні 1911 р. міністерство народної освіти звернулося із відповідним запитом до міністерства внутрішніх справ. Останнє, “розуміючи важливість закордонних подорожей для виховання та освіти молоді”, дозволило як виняток видачу таких паспортів, попри те, що вони не були передбачені законодавством Російської імперії. Своєю чергою Департамент поліції розробив основні умови отримання колективного паспорта: 1) у документі має бути зазначено стільки осіб, скільки можна записати у бланк без пришивних аркушів; 2) кількість педагогічних працівників, які супроводжують екскурсію, має відповідати встановленим вимогам і адекватно співвідноситися із кількістю учнів; 3) для отримання паспорта щоразу потрібно подавати клопотання з поіменним списком екскурсантів³⁰. Така взаємодія міністерств дозволила

---

²⁷ Докладніше про плату за закордонний паспорт у Російській імперії див.: Савчук Н. І. Встановлення плати за закордонний паспорт у Російській імперії: історико-правовий аспект // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 27. С. 166–179.

²⁸ Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. Киев, 1901. С. 18; Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. 1916. № 2. С. 25.

²⁹ Див.: Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2733. Арк. 38–38 зв.; Спр. 2762. Арк. 80–81.

³⁰ О предоставлении участникам ученических экскурсий права пользоваться коллективным заграничным паспортом: распоряжение министерства народного просвещения от 29 мая 1911 г., № 17529 // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 6. С. 28–29.

значно здешевити зарубіжні подорожі для учнівства та спростити їх підготовку.

Загалом можна констатувати, що наприкінці XIX — на початку XX ст. у Російській імперії, незважаючи на відсутність належного законодавчого забезпечення сфери туризму та відповідної інфраструктури, поступово формувався механізм державного регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням учнівських екскурсій. Серед органів державної влади на цей процес найбільше вплинули міністерства освіти, внутрішніх справ та шляхів сполучення. У результаті їхньої скоординованої управлінської, нормотворчої, підтримувальної, інформаційної діяльності до початку Першої світової війни фактично було закладено правові та організаційні основи розвитку шкільного туризму.

REFERENCES

1. Artsibashev, D. V. (2005). *Istoriya turistsko-e'kskursionnoj deyatel'nosti v Rossii (vtoraya polovina XIX–XX vv.) (Candidate's thesis)*. Kursk. Retrieved from <http://diss.rsl.ru/diss/05/0619/050619030.pdf> [in Russian].
2. Bazhenov, N. (1914). *Shkol'nye e'kskursii. Spravochnaya knizhka dlya organizatorov i rukovoditelej uchenicheskikh e'kskursij*. Xarkov. [in Russian].
3. Betlii, O. V. (2015). Uchnivs'ki ekskursii po Kyievu v roky Pershoi svitovoi vijny. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky — Scientific Papers NaUKMA. History*, (169), 35–42. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9 [in Ukrainian].
4. Dolzhenko, G. P. (1988). *Istoriya turizma v dorevolucionnoj Rossii i SSSR*. Rostov. [in Russian].
5. Hrybanova, S. (2012). Materialy periodychnykh vydan' iak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursijnoi spravy v Ukraini v druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. [Periodic issue materials as a source of History of Excursion Development in Ukraine in the second half of the XIXth — beginning of the XXth centuries]. *Kraieznavstvo*, 2, 103–111. [in Ukrainian].
6. Lutaieva, T. V. (2008). Orhanizatsiia ekskursij u kharkivs'kykh himnaziakh u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, (20), 71–80. [in Ukrainian].
7. Narovlianskyi, O. (2017). Ekskursii v systemi vitchyznianoï osvity ta vykhovannia (XIX — pochatok XX stolittia). *Istoryko-pedahohichnyj al'manakh*, 2, 26–30. [in Ukrainian].
8. Petr, V. I. (1901). O letnikh e'kskursiyakh uchenikov Kievo-Pecherskoj gimnazii. Kiev. [in Russian].
9. Savchuk, N. I. (2017). Vstanovlennia platy za zakordonnyj pasport u Rosijs'kij imperii: istoryko-pravovyj aspekt [Setting the fee for a passport in the Russian Empire: historical and legal aspects] (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukraini XIX-pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (27), 166–179. [in Ukrainian].
10. Tarasova, N. V. (2014). Obrazovatel'nyj potencial uchenicheskix e'kskursij vo vtoroj polovine XIX — nachale XX v. [The role of the excursion work in the formation of love and respect for the past, the historical heritage of Russia]. *Vestnik PSTGU. Seriya 4. Pedagogika*.

Psixologiya — St Tikhon's University Review IV, 1(32), 45–55. doi:10.15382/sturIV201432.45-55. [in Russian].

11. Verbytskyi, V. A., Dziuban, O. V., & Shust, O. M. (2018). Osvitni shkil'ni ekskursii: istorychnyj dosvid mynuloho (kinets' XIX — pochatok XX st.). *Naukovi pratsi ChNU im. Petra Mohyly. Serii: Pedahohika*, (299 (311)), 115–119. [in Ukrainian].